

SKRB ZA KULTURNO DEDIŠČINO IN NJENO VAROVANJE MED 1. SVETOVNO VOJNO - ITALIJANSKI ODNOS DO NJE

Damjana FORTUNAT ČERNILOGAR,

prof. zgod. in soc., samostojna konservatorica, ZVNKD, 65000 Nova Gorica, Delpinova 16, SLO
storico, conservatore, ITBNC, 65000 Nova Gorica, Delpinova 16, SLO

IZVLEČEK

Prispevek obravnava odnos do kulturne dediščine različnih narodov med oboroženimi spopadi nasploh, nato pa preide na obravnavo predvsem italijanskega odnosa do kulturne dediščine in seveda tudi do slovenske dediščine na t.i. soški fronti in v njenem zaledju.

RAZVOJ SLOVENSKE SPOMENIŠKE SLUŽBE

Ker je bila Slovenija do leta 1918 pod Avstro-Ogrsko, je bil razvoj slovenskega dela spomeniške službe odvisen od avstrijske spomeniške zakonodaje.

Zametke varovanja kulturne dediščine zasledimo že v prvi polovici 18. stoletja, ko so najprej zavarovali arhivalije (edikt 12. avgusta 1749 - rokopisi, korespondenca, načrti itd.). Kot začetno letnico varovanja kulturnih spomenikov na Slovenskem pa lahko štejemo 1850. Takrat je bila na Dunaju ustanovljena Centralna komisija za preučevanje in ohranjanje stavbnih spomenikov (K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale - 31. december 1850), ki je postavila temelje za vse nadaljnje avstrijsko in slovensko spomeniško varstvo. Prvi predsednik in organizator Centralne komisije je bil baron Carl von Czoernig (dolgo časa je delal v Gorici). Komisija je delovala kot kolegij, ki sta ga sestavljala po dva zastopnika ministrstva za trgovino, obrt in gradnje, dva predstavnika akademije znanosti, dva akademije upodablajoče umetnosti in en konservator za mesto Dunaj. Ob ustanovitvi je bila podrejena ministrstvu za trgovino, obrt in gradnje, od 1859. leta naprej pa je bila po francoskem vzoru v resorju ministrstva za uk in bogočastje. Komisija je imela poudarjen centralistični in administrativni značaj. Vzpodbujala je zanimanje za raziskovanje in ohranjanje stavbnih spomenikov, podpirala delo zgodovinskih društev in posameznih

znanstvenikov, zbirala in objavljala raziskovalne izsledke posameznikov in skrbela, da postanejo spomeniki splošno znani in ohranjeni. Komisija je skušala vrednotiti spomenike po francoskem zgledu v manj in bolj pomembne. Izdelovala je inventar spomenikov po enotni shemi, ki je vsebovala arheološko in arhitektonsko vrednost spomenika, njegovo stanje, potrebna popravila in stopnjo njihove nujnosti. Delo komisije se je omejevalo le na preučevanje in odkrivanje monumentalnih cerkvenih spomenikov in njihove opreme. Komisija sama se s praktičnim delom ni ukvarjala, še zlasti ne z restavratorstvom. Nasploh pa so pri obnovi cerkvenih objektov tedaj prevladovali "čisti slogi", romnika in gotika, ki so se odražali tudi v novi arhitekturi druge polovice 19. stoletja.

Komisija je svoje sodelavce, konservatorje, pridobila iz obstoječih zgodovinskih in arheoloških društev, posameznikov in zastopnikov občin, sol in cerkve. Njihovo delovanje je temeljilo na častnem in prostovoljnem delu. Poleg konservatorjev so delovali tudi korespondenti in ponekod gradbeni uradniki. Prvi konservator za Primorsko je bil zgodovinar Pietro Kandler v Trstu (od 1856 do 1871). Na Primorskem so delovali še Sigismund Attems - Petzenstein, Anton Bizzaro Pauš, Franz Coronini, Attilio Hortis, Heinrich Majonica, Ivan Šubic in Jakob Žmavec. Na Slovenskem sta v drugi polovici 19. stoletja delovala dva zaslužna konservatorja, ki sta raziskovala zlasti arheološka najdišča, Dragotin Dezman (Carl Deschmann) in Alfons Müllner.

Oba sta se zapisala v anale starinoslovja na Slovenskem kot muzejska kustosa. Pomen obeh konservatorjev je bil v tem, da sta znala organizirati krajevno zaupniško službo, in sicer med redkim podeželskim razumništvom, nekaterimi pripadniki plemstva in uradništva in zlasti med slovensko duhovščino. Na Goriškem in Primorskem se je v drugi polovici 19. stoletja in ob prelomu v 20. stoletje na arheološkem področju izkazal zlasti Carlo de Marchesetti. V Müllnerjevem času se je na Kranjskem uveljavil konservator Simon Rutar, ki je skupaj s Premmersteinom raziskoval predvsem rimske ceste in utrdbe, vključno z limesom, ukvarjal se je tudi s staroželezodobnimi najdišči in pripravljaj prvi slovenski terminološki slovarček. Simon Rutar je bil edini, ki je bil vezan predvsem na konservatorsko službo, vse ostale osebnosti so namreč delovale v okviru muzejske službe. Omeniti moram tudi pomembnejše korespondente, ki so delovali na Kranjskem in Notranjskem, in sicer Henrika Costa (v Ljubljani za Gorenjsko), Jurija Grabrijana (v Vipavi za Notranjsko), Antona Globočnika, Andreja Lavriča in Rudolfa Machnitscha. Na Goriškem in v Slovenski Istri pa takih dopisnikov ni bilo.

Komisija se je prvič reformirala leta 1873. Prvotno ime je spremenila v Centralno komisijo za raziskovanje in ohranjanje umetnostnih in zgodovinskih spomenikov ("K. K. Central - Commission für Erforschung und Arhaltung der Kunst und Historischen Denkmale"). Takrat so znotraj komisije vpeljali tri sekcije: *arheološko*, ki je imela muzejski poudarek in je obravnavala prazgodovino in antiko; *umetnostnozgodovinsko*, ki je skrbela za arhitektonske, plastične, slikarske in grafične spomenike srednjega in novega veka do konca 18. stoletja, ter *arhivsko sekcijo*, ki je skrbela za srednjeveške in novejšje pisne spomenike do konca 18. stoletja. Pod vodstvom nove komisije sta nastala in se razvijala muzeja v Ogleju in Gorici. Na Primorskem so zbirali premično dediščino, z izjemo Ogleja in deloma Kopra, v deželnih središčih (Gorica, Puła, Trst). Inventarizacija dediščine na Primorskem je bila prav zaradi prevlade spomeniškega varstva antične arheologije zelo osiromašena. Poudarek komisije je bil sicer na umetnostnozgodovinskih spomenikih, srednjeveških in renesančnih. Z razvojem je komisija svoje delo usmerila tudi k varovanju baročne in meščanske arhitekture, kasneje tudi kmečke.

V slovenskem spomeniškem varstvu sta se sčasoma uveljavila dva pomembna in danes zelo iskana profila v spomeniški službi, restavrador in urbanist - arhitekt. Prvi

restavrador je bil akademski slikar Matej Sternen. Iz potrebe po smotrni vključitvi spomenika v njegovo okolje pa je pričel z delom tudi urbanist oziroma arhitekt Maks Fabiani.

Leta 1911 se je Centralna komisija ponovno reorganizirala. V sestavu spomeniškega urada sta delovala spomeniški svet in umetnostnozgodovinski inštitut, ki ga je vodil Max Dvorák. Zopet je prevladala začetna umetnostna usmeritev komisije.¹

Reorganizacija je za nas pomembna, ker je poslej hitro stekla decentralizacija avstrijske spomeniške službe.

Kranjska je dobila prvega deželnega konservatorja dr. Franceta Steleta. Leta 1913 je bil namreč v Ljubljani ustanovljen Spomeniški urad za Kranjsko. Dobro zasnovano Steletovo delo na Kranjskem, v duhu najboljših tradicij dunajske konservatorske šole in vpliva prof. Dvoráka, je prekinila prva svetovna vojna. Prav na Primorskem se je zaradi vojne preragala naveza s centralno dunajsko spomeniško službo in precejšen del kulturne dediščine je prešel v varstvo italijanskih služb (Segretariato generale per gli Affari Civili), ki so bile zadolžene skrbeti za dediščino. Za Furlanijo in naše kraje ob meji (zlasti Goriško) je italijanski vrhovni štab zadolžil Uga Ojettija² za evidentiranje, reševanje in varovanje umetnostnih predmetov in spomenikov na ozemlju, kjer so se bili boji. Šele ko so se po štirih letih umirila glavna bojišča in so se zlasti iz ruskega ujetništva začeli vračati stari konservatorski kadri, se je s prevratom in razidom z Avstrijo začelo novo obdobje našega konservatorstva.

Potrebno je pripomniti, da nova jugoslovanska država v bistvu sploh ni poznala spomeniškovarstvenih zakonov, niti jih ni želela v vsem medvojnem obdobju sprejeti. Le na nekdanjem Kranjskem in v Splitu sta se še ohranili prvotni spomeniški izpostavi, prilagojeni novim razmeram. Tako je v Ljubljani prenovljeni Spomeniški urad kmalu po nastanku nove države SHS razširil svojo dejavnost na celotno območje ljubljanskega in mariborskega županstva, oziroma kasneje na vso Dravsko banovino. Konkretno korake pri pripravi zakonskih izhodišč spomeniškega varovanja je naredil Josip Mantuani. Takoj po koncu prve svetovne vojne je napisal poročilo o stanju kulturnozgodovinskih zbirk na slovenskem ozemlju, ki je prišlo v okvir države SHS oziroma kasnejše kraljevine SHS. Mantuani je razlikoval domovinsko varstvo in spomenike same. Pod domovinskim varstvom je razumel skrb za naravo s kulturnimi, zgo-

1 Najpomembnejše spremembe so bile objavljene tudi v Reviji Mitteilungen der K. K. Zentral - Kommission für Denkmalpflege (odslej Mitteilungen), XV., 3/4, Wien märtz - april 1916, s. 48 - 51

2 Ugo Ojetti (r. 1871 - u. 1946), italijanski pesnik, umetnostni zgodovinar, likovni kritik, časnikar, pisatelj in esejist, je po ustanovitvi Ministrstva za propagando in posebne organizacije na fronti postal ključna oseba novo ustanovljene pisarne za sovražno propagando v Padovi. Glej doktorat John Mark Cornwalli, The Undermining of Austria - Hungary. The allied propaganda campaign of 1918 against the Austro - Hungarian army on the Italian front, The school of History, The University of Leeds, oktober 1987. O tem je poročala Damjana Fortunat Černilogar v Zgodovinskem časopisu (ZČ) 47/3, 1993, s. 478 - 482

dovinskimi in narodopisnimi lastnostmi. Za spomenike pa je pojmoval izključno monumentalno arhitekturo (cerkveno in grajsko). Leta 1929 je Zakon o gozdovih prinesel pomembno novost, in sicer proglasitev predmetov zgodovinske, znanstvene in umetniške vrednosti ter prirodne lepote in redkosti za zavarovane, kar je pomenilo prvo pravno zavarovanje spomenikov, seveda le tistih, ki so bili v gozdovih. Podobno je tudi gradbeni zakon iz leta 1931 določal varstvo zgodovinsko-umetniških mest in stavb v mestih. V predlogu zakonske uredbe o zaščiti kulturnih in prirodnih znamenitosti za Dravsko banovino (osnutek z dne 26. 8. 1939) so prvič izrecno omenjeni tudi etnološki spomeniki, poleg premičnih in nepremičnih arheoloških, zgodovinskih, umetnostnozgodovinskih, umetniških in naravnih, vendar ta zakonska odredba ni začela nikoli veljati.

Leta 1938 je prišlo do kadrovske spremembe. Stele je odšel na Univerzo in nasledil ga je France Mesesnel.³ Z drugo svetovno vojno se je v našem prostoru delokrog spomeniškega urada v Ljubljani omejil le na italijansko okupacijsko ozemlje, na Ljubljansko pokrajino. Za časa nemške okupacije je bil ljubljanski urad podrejen konservatorskemu uradu v Celovcu. Ker je bil leta 1944 Mesesnel aretiran, je vodstvo oziroma posle začasnega vodje Spomeniškega urada spet prevzel Stele. Tako je predvojna spomeniška služba dočkala konec vojne (9. maja 1945) v močno okrnjeni kadrovski in prostorski zasedbi.

Zadnje vojno zimo, 27. januarja 1945, je bil že izdan Odlok o zaščiti knjižnic, arhivov, kulturnih in zgodovinskih spomenikov in naravnih znamenitosti (pripravilo ga je predsedstvo SNOS) in takoj objavljen v Slovenskem poročevalcu na osvobojenem ozemlju v Beli Krajini. Tako so bili še v zadnjih mesecih vojne vihre postavljeni temelji za povojno organizacijo spomeniške službe v Sloveniji. Poleti 1945 je bil izdan prvi Zakon o zaščiti kulturnih spomenikov. Za območje federalne Slovenije je bil ustanovljen Zavod za zaščito in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti Slovenije. Mlada spomeniškovarstvena ustanova je prevzela prostore in ves inventar nekdanjega Spomeniškega urada. Za prvega ravnatelja pa je bil izbran Fran Šijanec.

V 60. letih se je mreža spomeniške službe pričela širiti in danes deluje v Sloveniji osem zavodov - Zavod R Slovenije za varstvo naravne in kulturne dediščine kot osrednji zavod, Zavodi za varstvo naravne in kulturne dediščine v Celju, Kranju, Ljubljani, Mariboru, Novem Mestu, Novi Gorici in Piranu. Poleg teh pa samostojno

delujeta še Triglavski narodni park in Spominski park Trebče.

SPOMENIŠKA SLUŽBA NA PRIMORSKEM

Razvoj spomeniške službe oziroma delovanja konservatorjev na Primorskem je bil specifičen, tako zaradi obmejnega območja kot zaradi stalne menjave oblasti in različnih kulturnih vplivov, zlasti vpliva italijanske in nemške oziroma avstrijske kulture. Prva svetovna vojna je pomenila prelomnico, saj je soško bojišče presekalo enoten slovenski prostor na italijanski in avstrijski del. Tako eni kot drugi so trdili, da se borijo za svoje ozemlje in v tem smislu delovali tudi s kulturno dediščino. Številni avstrijski premožniki in izobraženci, ki so delali zlasti v Gorici in Trstu, so pred izbruhom vojne odpeljali na Dunaj, na varno, številne umetnine. Tu ni šlo samo za osebno premoženje, temveč tudi za številne premičnine iz muzejev, galerij in knjižnic. Tudi na italijanski strani je bilo kar nekaj zanesenjakov, ki so skušali prepričati vlado o nujnosti umika vseh vrednejših premičnin v notranjost Italije pred vojno nevarnostjo. Vlada je sprva skušala to preprečiti, saj je menila, da bi to povzročilo preveč vznemirjenja med ljudmi in strahu pred vojno. Italijani, zadolženi za varovanje dediščine, so menili, da rešujejo svojo kulturno dediščino.

Vpliv dunajske šole na Goriško je deloval po dveh smereh, preko Centralne komisije ter kulturnega in osebnega ali individualnega vpliva posameznikov. V letih pred prvo svetovno vojno in tudi po njej so na Primorskem delovale številne zaslužne tudi drugače pomembne osebnosti, kot so arhitekti: Max Fabiani, Antonio Lasciac, Girolomo Luzzato, Silvano Barich; kiparji: Alfonzo Canciani, Antonio Camaur in slikarji: Italo Brass, Vittorio Balaffio, Gino de Finetti.⁴

SKRB ZA KULTURNE DOBRINE V OBOROŽENIH SPOPADIH

Človek je imel v vseh časih, kulturah ali deželah različen odnos do premičnih ali nepremičnih dragocenosti. Skozi stoletja je skrb posameznikov za dediščino rasla in prispevala k oblikovanju samostojnih institucij, ki skrbijo za kulturno dediščino. Spomeniško varstvo je zadolženo predvsem za preprečevanje uničevanja ali povzročanja škode na dediščini zaradi različnih vzrokov. Dejstvo pa je, da so na dediščini povzročili največ škode prav razni oboroženi spopadi.

3 France Mesesnel, umetnostni zgodovinar in konservator, rojen v Cervignanu. Na hiši št. 60 v Vipavi, kjer je preživel mlada leta, so mu leta 1951 postavili spominsko ploščo.

4 Franjo Baš, Organizacija spomeniškega varstva v slovenski preteklosti, Varstvo spomenikov (VS), V., Ljubljana 1953-54, s. 13 - 38, glej tudi Sergio Tavano, I monumenti fra Aquileia e Gorizia, 1856 - 1918, Udine - Gorizia 1988

Vojne se pojavljajo skozi vsa obdobja človeške zgodovine in odnos do kulturne dediščine je bil vedno odvisen od vojaških strategov, ki so odločali o ciljnih napadov. Mnogi posamezniki so, zavedajoč se vseh vrednot dediščine, s številnimi apeli skušali ta odnos spremeniti in z nastankom prvih državnih spomeniških institucij je postala njihova naloga tudi skrb za spomenike v vojnem času. Šlo je predvsem za preprečevalno-zavarovalne ukrepe in izvajanje tehnično-zaščitnih ukrepov, ki so zgolj preventivne narave.

Nerazumnemu uničevanju izjemnih kulturnih spomenikov v svetovnem merilu smo na ozemlju nekdanje Jugoslavije priče tudi danes.

V 19. stoletju se je izoblikovala mednarodna pravna določitev varstva spomenikov. Prva svetovna vojna je z novo razsežnostjo uničevanja sicer opozorila na problem, vendar so začetna prizadevanja na mednarodni diplomatski ravni zaspala. Ponovno so oživila s sočudenjem posledic španske državljanske vojne za kulturno dediščino. Šele na podlagi spoznanj v drugi svetovni vojni, so končno izoblikovali in sprejeli mednarodni dogovor o varstvu kulturnih dobrin med oboroženim spopadom.

Misel o varstvu, pravilneje o spoštovanju kulturnih dobrin v vojni, je stara in sega že v antiko, vendar je šele dunajski kongres (1814/15) prispeval k uradnemu priznanju načela o preprečevanju odtujevanja kulturnih dragocenosti. Na bruseljski konferenci 1874 je bil izdelan osnutek mednarodne deklaracije o zakonih in pravih ravnanja v vojni, a načrt ni bil sprejet. Kljub temu je bil to pomemben korak, saj so zamisli prevladoval v teoriji in praksi vse do sprejetja haaške konvencije o zavarovanju kulturnih dobrin med oboroženimi spopadi leta 1954.

Zavzemanje za spoštovanje in varovanje kulturne dediščine ter poudarjanje načela o občji in človeški vrednosti kulturnih dobrin sta prispevali k oblikovanju sklepov prve haaške konference leta 1889. Takrat je bilo v vojno pravo zajeto tudi načelo spoštovanja kulturnih dobrin. Druga haaška konferenca leta 1907 je prav tako oblikovala pomembne določbe, ki se posredno nanašajo na zavarovanje kulturnih dobrin v vojni. Vse to je vsekakor pomenilo napredek, a žal je zelo malo prispevalo k preprečevanju velike škode na spomenikih, kar se je pokazalo v prvi svetovni vojni. Tedaj so bili poškodovani veliki spomeniki, med njimi tudi najdragocenejše umetnine iz seznama svetovne kulturne dediščine. Haaška pravila o vodenju vojne iz leta 1907

so se za uspešno zavarovanje kulturnih dobrin izkazala kot nepopolna. Zato se je med prvo svetovno vojno oblikovalo nekaj novih pobud in predlogov za izboljšanje mednarodnopravnega varstva kulturnih dobrin. Švica je npr. leta 1915 predlagala oblikovanje mednarodne organizacije "Zlati križ". Še pred koncem vojne je tudi Nizozemska posredovala svojo pobudo. Izkušnje pri zavarovanju med prvo svetovno vojno je skušala razčleniti dokaj sistematično in na tej podlagi predlagala nove rešitve. Zavzeli so se za predčasno mimodobno izvajanje varstvenih ukrepov, javno obveščanje o spomenikih izrednih vrednosti, zavarovanje nekaterih naselij kot celoto in izdelavo mehanizma mednarodnega nadzora.⁵ Avstro-ogrska država kot napadalca v prvi vojni je že leta 1913 v avstrijsko pravo vključila obe konvenciji iz Haaga, nastali na podlagi mednarodnih konferenc leta 1899 in 1907. Med vojno so bile v rednih enotah organizirane posebne službe, ki naj bi skrbele za kulturne dobrine. Na fronti so stanje spomenikov sistematično fotografsko dokumentirali tako avstrijski kot italijanski strokovnjaki (številni negativni se nahajajo tudi na Zavodu R Slovenije za varstvo naravne in kulturne dediščine).

Fotografi v avstroogrski vojski so bili organizirani v skupino umetnikov, v kateri so delovali slikarji, risarji in kiparji, vsi pa so bili pod okriljem Vojnega tiskovnega urada na Dunaju. Ta urad je bil ustanovljen za propagandne namene prvi dan konflikta s Srbijo. Njegov ustanovitelj je bil general Max von Hoen. Umetniki so bili na terenu po dva meseca in vsak teden so morali na urad poslati po eno sliko. Dela so zbirali v Vojnem arhivu in Zgodovinskem vojnem muzeju. Fotografski center, ki je deloval neodvisno od skupine umetnikov, je do konca aprila 1918 registriral 80.000 fotografij. Poleg posnetkov, ki so prikazovali dogodke na bojiščih, podeželsko življenje, komunikacije, oskrbo, in letalskih posnetkov, so v tem obsežnem fondu tudi fotografije na temo vojne škode na spomenikih.⁶

Znani so pozivi tedanje Centralne komisije za varstvo spomenikov na Dunaju v zvezi z bombardiranjem Devina in Gorice.

Podobno je ravnala tudi italijanska stran, saj je bilo leta 1931 mogoče vojno škodo, tudi škodo na spomenikih v Posočju in na Krasu, objaviti v knjižni obliki.⁷ V okviru Generalnega sekretariata za civilne zadeve (Segretariato generale per gli Affari Civili) je namreč deloval urad, ki je spremljal stanje na dediščini, jo popisoval in fotodokumentiral.

5 Ivan Komeelj, Varstvo kulturnih dobrin v vojni, Varstvo spomenikov XXIII, Ljubljana 1981, s. 16

6 Eugenio Buccioli, Il Veneto nell'obiettivo austro-ungarico. L'occupazione del 1917-18 nelle foto dell'Archivio di guerra di Vienna. Introduzione di Mario Isnenghi, Treviso 1992, s. 3 - 15

7 Andrea Moschetti, I danni ai monumenti e alle opere d'arte delle Venezia nella guerra mondiale 1915 - 1918, Venezia 1928 - 1931 (I., II., III., IV., V.), (odslej Moschetti).

Izhodišča za nove predloge v zvezi z zavarovanjem kulturnih spomenikov so se po prvi svetovni vojni oblikovala v različnih pravnih komisijah. Leta 1926 je bil ustanovljen mednarodni muzejski urad, ki je prvi dal pobudo za sprejetje mednarodne konvencije o varovanju kulturnih dobrin v vojni. Generalna skupščina Društva narodov je izdala priporočilo o stalni in temeljiti skrbi s pomočjo izobraževalnih ustanov pri vzgoji ljudi, da bi se zavzemali za spoštovanje spomenikov in umetnin ne glede na to, kateri civilizaciji ali obdobju pripadajo. S špansko državljansko vojno je varovanje kulturnih dobrin postalo zopet aktualno in Društvo narodov je pričelo z akcijo za sprejetje mednarodnega dogovora o varstvu kulturnih dobrin v vojni. Leta 1938 je bil izdelan osnutek mednarodnega dogovora o varstvu spomenikov med oboroženimi spopadi, ki ga je podprlo kar lepo število držav. Mednarodni muzejski urad je leta 1939 izdal celo priročnik Zavarovanje spomenikov in umetnin v vojnem času. Kljub temu, da je mednarodni dogovor podprlo več držav, je vse prehitel hitler nemški vzpon in tudi pričetek druge svetovne vojne, hkrati pa je postal dogovor še bolj aktualen. V ZDA je bila leta 1943 ustanovljena ameriška komisija za varstvo in reševanje umetnostnih in zgodovinskih spomenikov na vojnih prizoriščih. Organizirana je bila tudi posebna služba, ki je imela znak MFAA (Monument's Fine Art and Archiver Officers). Tudi na slovenskem osvobojenem ozemlju je predsedstvo SNOS (27. 1. 1945) sprejelo Odlok o zaščiti bibliotek, arhivov, umetniških, kulturnih in zgodovinskih spomenikov in umetniških zbirk in prirodnih znamenitosti, da bi se taki objekti ali predmeti zavarovali pred uničenjem.⁸

Žal se v vojnah kaj hitro pozabi na vse sklenjene in podpisane dogovore in na mirnodobno skrb za kulturno dediščino. Po skoraj petdesetih letih smo v Evropi lahko samo nemočni opazovalci ponovnega uničevanja kulturne dediščine svetovnega pomena. Spomeniška služba je lahko še tako opozarjala in označevala številne kulturne spomenike s predpisanim znakom haaške konvencije, pa so bili žal prav ti deležni

barbarskega uničenja. Če samo pomislimo na razdejanje svetovnega bisera, Dubrovnika ali pa na uničen most v Mostarju, se nam taka dejanja zdijo nepojmljiva in skorajda nemogoča, pa vendar se je in se na mnogih spomenikih še dela velika škoda v civilizirani Evropi na pragu 21. stoletja.

ITALIJANSKI ODNOS DO KULTURNE DEDIŠČINE MED PRVO VOJNO

Ukrepi spomeniškega varstva tik pred vojno in med njo

Ob začetku sovražnosti so Italijani z dekreti od 22. maja 1915 do 5. oktobra 1916 oblikovali t.i. vojno območje, ki je zajelo kar 25 pokrajin ter otoke in občine ob jadranski obali. Na tem ozemlju italijanskega kraljestva in na zasedenem ozemlju čez mejo je bila oblikovana politična in administrativna oblast vojaškega Vrhovnega poveljstva. Generalni sekretariat za civilne zadeve (Segretariato Generale per gli Affari Civili) je ustanovilo Vrhovno poveljstvo (Comando Supremo) 29. maja 1915.⁹ Njemu je bil tudi podrejen. Predstavljal je osrednji urad politične in administrativne oblasti na področjih, ki so bila podvržena vojaški zasedbi. V vsakem političnem okraju je bil nastavljen civilni komisar s sedežem v glavnem mestu okraja. Glavne naloge začasne organizacije civilne oblasti so bile določene z uredbo 25. junija 1915.¹⁰ Vrhovnemu poveljstvu so pripadale popolne kompetence in odgovornost tudi za vprašanja civilne službe. Vrhovni sekretariat je kot izvršilna oblast Vrhovnega poveljstva deloval neodvisno od drugih institucij. Odločal je o zadevah, ki so bile drugače v pristojnosti ministrstva, in nadomeščal tudi pokrajinske oblastvene strukture.¹¹

Uradni komisarji so bili lahko imenovani¹², določeni z razpisom¹³ ali pa so to postali kar župani. Generalni sekretar je imel položaj prefekta in je imenoval civilne komisarje, ki so bili podprefekti.¹⁴ Vsak civilni komisar je imel pristojnosti prejšnjega avstrijskega političnega okraja.¹⁵

8 Ivan Komelj, *Varstvo kulturnih dobrin v vojni*, VS XXIII, Ljubljana 1981, s. 23 - 24

9 Doc. 1., *La gestione dei servizi. Relazione*. (odslej *Relazione*), I., s. 9. O oblikovanju začasne uprave na zasedenih ozemljih in ustanovitvi ter delovanju Generalnega sekretariata za civilne zadeve je pisala tudi Petra Svobljak v delu *Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno*, Ljubljana 1991

10 Doc. 7. *Relazione*, I., s. 12

11 *Ibidem*, s. 12 - 13

12 Imenovani so bili za okraje oziroma skupine okrajev kot npr. za zgornje Posočje (Dreznica, Idrsko, Libušnje, Livek, Žaga, Srpenica in Trnovo) - *ibidem*, s. 14

13 Tako za okraj zgornjega Posočja (Breginj, Sedlo, Kred) - *ibidem*

14 *Relazione*, I., s. 16

15 Ko je bil ustanovljen Civilni komisariat za Gradiški okraj, je imel kompetence tudi na zasedenem ozemlju, ki je pripadalo Goriškemu okraju. O ustanovitvi Generalnega sekretariata za civilne zadeve glej tudi *Archivio di stato di Gorizia, Inventar - Atti del Commissariato civile di Gorizia in Commissariato civile per il distretto di Gradisca (1917 - 1922)*

V takšnih okoliščinah je bil civilni komisar političnega okraja zadožčen, da poskrbi za popis, zbiranje in prevoz na varno mesto vseh vrednejših predmetov in dokumentov v lasti občin in ustanov. Zagotoviti in umakniti je moral ves kapital, vrednostne papirje, dokumente in najpomembnejše dosjeje.¹⁶ Arhivske spise, zlasti tiste državne oblasti, okrajnega sodstva (sodbe, testamente, zemljiške knjige, skrbništva), davčnih uradov (posestniški listi, katastrske mape) in zgodovinske dokumente so hranili pri Civilnem komisariatu ali pri uradih, včasih določenih od Vrhovnega sekretariata.

"Anche di ciascun deposito o di ogni consegna che si faccia si compila separato verbale, di cui viene inviata copia al Segretariato Generale e viene presa nota dal Commissario civile in apposito registro sul foglio destinato alla Amministrazione nel caso speciale interessata."¹⁷

Že od prvih dni vojaškega napredovanja so zahtevali od vojaške in civilne oblasti vso skrb za ohranitev in varstvo vseh vrst arhivov in vseh zbirk, pomembnih za zgodovino, kulturo in umetnost. Vse z namenom, da bi ohranili duhovno in moralno dediščino dežel, priključenih domovini, in predvsem, da bi ustanove ali posamezniki na osnovi teh dokumentov kasneje lahko uveljavljali določene pravice.¹⁸

Vojaška poveljstva, župani in civilni komisarji so od primera do primera ukrepali za ohranitev in zavarovanje kvalitetnega pohištva, umetnostnozgodovinske dediščine, arhivskega gradiva in podobno. Sledilo je sestavljanje podrobnega poročila, da bi ugotovili dejansko stanje vsakega arhiva ali zbirke in popisali zatečeno stanje ob menjavi med vojaškimi operacijami, glede na to pa prevzeli nadaljnje ukrepe. Vse to se je kasneje izkazalo kot koristno, saj so prav na tej podlagi lahko določili arhivsko gradivo, knjige in druge dragocenosti, ki so jih avstrijski posamezniki odpeljali v Avstrijo (zlasti na Dunaj) se pred italijansko zasedbo.

Italijanska vlada je že konec marca 1915 pokazala resno zaskrbljenost za kulturno dediščino v beneški regiji. Takrat je v Benetkah Corrado Ricci, generalni direktor Zavoda za starine in lepe umetnosti, pripravil sestanek treh konservatorjev in nekaj direktorjev muzejev iz Veneta.¹⁹ Izmenjali so mnenja o strogi uredbi, ki je v različnih pokrajinah spodbudila takojšnjo zbiranje vseh pomembnih umetnin in pohištva ter njihovo evakuacijo čez Apenine. Istočasno so predvideli zava-

rovanje najdragocenejših nepremičnih spomenikov z vrečami peska. Zavod in ministrstvo sta za izvedbo teh del pooblastila nadzornike spomenikov in direktorje muzejev. Pri odstranjevanju premične dediščine so lastniki sprva pokazali velik odpor, saj se od svoje lastnine niso hoteli ločiti. Zaradi njihovega nezadovoljstva je vlada želela omenjene ukaze preklicati. Že od prvih dni je Zavod želel umakniti umetnine iz vseh cerkva in jih skrbno shraniti. Iz dneva v dan so spori in pritiski s strani lokalnih oblasti in cerkvenih oseb naraščali in postali tako intenzivni, da so paralizirali vse delo Zavoda za varovanje umetnin (Soprintendenze agli oggetti d'arte), ki je 25. aprila dobil ukaz, naj prekine vse nove operacije in naj vse že zbrano gradivo pusti na zbirnih mestih, a naj poskrbi za primerno zaščito, da ne bi preveč razdražili ljudi še pred uradno napovedjo vojne -

"di sospendere ogni nuova operazione e di lasciare sul posto, con semplici provvedimenti di cautela, le opere artistiche già rimosse; e ciò per non impressionare le popolazioni e non irritare gli animi prima della dichiarazione di guerra."²⁰

Delo Zavoda so zato omejili na nadaljevanje zaščitnih ukrepov z odstranjevanjem akademskih del. Ustregli so željam nekaterih občin in mestnih muzejev z odstranitvijo nekaj najkvalitetnejših zbirk. Odstranili so dela iz mestnih muzejev v Padovi, Veroni in Trevisu. Dela v Vicenzi, Vidmu in Bellunu pa so želeli konservirati in dobro zavarovati na licu mesta.²¹ Vrhovno poveljstvo v Želji, da bi obdržalo visoko moralo ljudi, zlasti tistih ob meji, in v prepričanju na ugoden izid vojne, ni bilo preveč pripravljeno pomagati pri prevozu umetnin. Po italijanski napovedi vojne Avstriji maja 1915 se je v Italiji odnos do prizadevanj Zavoda, odstraniti vse vrednejše umetnine iz vojnega območja, nekoliko spremenil.

Po dogovoru v Rimu med Ministrstvom za javno izobrazbo, Vrhovnim poveljstvom in Ugom Ojettijem so uvedli sistematično odstranjevanje vrednejših umetnin iz obmejnih krajev.²²

Ohranitev kulturne dediščine (premične in nepremične) je dolžnost do civilizacije in predvsem do države, so zapisali v uradnem dokumentu. Vrhovno poveljstvo je za varovanje dediščine 21. julija 1915 določilo komandanta Uga Ojettija, uradnika in člana Višjega sveta za starine in umetnine. Pri izvajanju svojih nalog se je srečal z različnimi težavami. Veliko grožnjo so za spomenike predstavljali vojaški spopadi. Številne

16 Relazione, I., s. 36

17 Ibidem

18 Ibidem, s. 37 - 38

19 Moschetti, I., Venezia 1928, s. 5-6

20 Ibidem, s. 7

21 Ibidem

22 Ibidem, s. 8

palače, cerkve, vile, arheološke lokalitete, kjer so potekala izkopavanja, so bile pred pričetkom vojne izpraznjene, kar je bilo prikladno tudi za številne rope in barbarsko uničevanje. Pri samem delu so italijanskemu uradu za dediščino povzročali največ težav nepopolni avstrijski sezname spomenikov in predmetov, pa tudi to, da Avstrija ni imela pravega zakona za starine in umetnine. Zato so 31. avgusta 1915 izdali uredbo, ki je predlagala konservirati, kolikor je bilo mogoče nespremenjeno stanje. Uredba je določala neodtujljivost nepremičnin z umetnostno, zgodovinsko, arheološko ali paleontološko vrednostjo in pravno neveljavnost njihove prodaje in odstopa ali druge transakcije.²³ Uredba je tudi prepovedala odstranitev predmetov iz prvotnih lokacij in obnovo, če ni bila le-ta vnaprej poverjena od Generalnega sekretariata. Uredba je zadolžila naključne najditelje in imetnike, da prijavijo najdene ali poseđovane predmete in prepovedala vsako neodobreno arheološko izkopavanje in v nasprotnem primeru grozila z arestom do 30 dni ali s plačilom globe do 2000 lir.

"...ne interdice, pena il sequestro, la rimozione dal luogo dove attualmente si trovano, e il restauro o la modificazione se non autorizzati preventivamente dal Segretariato Generale (art.2 e 3); obbliga i fortuiti inventori o i detentori alla denuncia degli oggetti trovati o posseduti, proibisce ogni scavo archeologico non autorizzato (art.4) e commina l'arresto fino a trenta giorni o l'ammenda fino a lire duemila ai contravventori (art.5)."²⁴

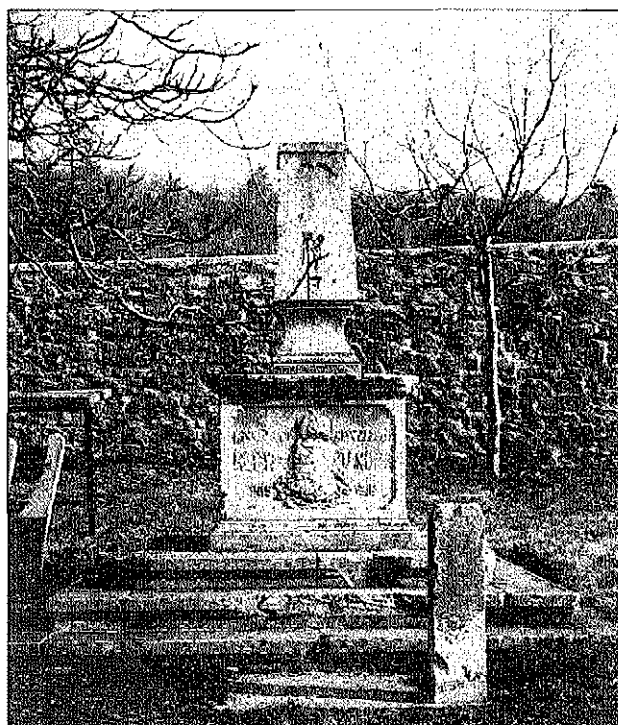
Zaradi pomanjkljivosti oziroma nepopolnega seznama so pričeli ponovno popisovati in preverjati dediščino na terenu. Pomagali so si s številnimi turističnimi vodiči, revijami in monografijami v italijanskem in nemškem jeziku, ki pa so bile že zastarele in sestavljene brez upoštevanja umetniškega kriterija. Na osnovi novih seznamov je bilo lažje ugotoviti škodo na mnogih spomenikih, zbirkah in arhivih, ki jo je povzročila vojna. "Pistranski" sezname so bili sestavljeni po vsem zavzetem ozemlju in iz njih je bilo razvidno, koliko umetnin je ostalo še prisotnih in koliko so jih lahko še pravočasno začasno odstranili.²⁵

Prva naloga spomeniške službe je bila vsekakor preventivno zavarovanje spomenikov in nepremične dediščine. Kiparska dela in fasade spomeniških objektov je bilo relativno lahko zavarovati z vrečami peska, ki so bile ojačane s palisadami ali opaži ali z lesenim

opornim zidom, napolnjenim s peskom. To metodo so uporabili predvsem v Benetkah, Padovi in Trevisu. Jasno je bilo, da polne vreče lahko učinkovitejšo varujejo kiparska dela ali fasado arhitektonskega spomenika pred učinki drobcev, slabo pa je, ko je arhitektonski spomenik zadet v polno z eksplozivno bombo velikega kalibra ali zažigalno bombo, ki takoj prizadene lesene dele, destabilizira celoto in tako nepopravljivo poškoduje freske in mozaike.²⁶

Freske so največkrat zaščitili tako, da so varovalo namestili skoraj en meter od zidu, da so omogočili kroženje zraka.

Toliko bolj je občudovati opravljeno delo za ohranitev nepremične in predvsem premične dediščine, saj so organizatorji kljub številnim oviram, s prepričevanjem in vztrajnostjo uspeli zlasti od aprila do maja 1917 zbrati in umakniti na varno številne umetnine iz Videmske pokrajine.²⁷

Klanec pri Komnu, spomenik madžarskim vojakom. Stanje leta 1992 - dokumentacija ZVNKD Gorica.

23 "L'Ordinanza dichiara (art.1) l'inalienabilità delle cose immobili di interesse artistico, storico, archeologico o paleontologico, e l'inefficacia giuridica della loro vendita e cessione o di qualsiasi altro atto di trasferimento della loro proprietà, ..." Relazione, I, s. 103; glej tudi La gestione dei servizi civili. Documenti. (odslej Documenti), I. N. 43, s. 106 - 107. Gre za uradni publikaciji (prva 4 snopiče, druga 22 snopičev), ki opredeljujeta temeljne principečasne organizacije civilnih služb.

24 Relazione, I, s. 103 - 104; Documenti I. N. 43

25 Relazione, I, s. 104

26 Moschetti, I, s. 9

27 Ibidem

Po kobariškem preboju je bila spomeniška služba dobro organizirana in za seboj je imela že veliko opravljenega dela. Še veliko pa je bilo treba postoriti za zavarovanje premične dediščine. 1. novembra je bil v Padovo poslan državni komisar dr. Arduino Colasanti, da bi uredil vse potrebno za organiziranje evakuacije dediščine v to mesto. Poveljnik Ugo Ojetti, kot predstavnik vrhovnega poveljstva, konservatorja Fogolari in Ongaro ter Andrea Moschetti²⁸ so sklenili sporazum in Padova je v resnici, tako zaradi svoje geografske lege sredi ravnine Veneta kot zaradi stičišča poti, ki vodijo čez Apenine, postala sedež Generalnega sekretariata za civilne zadeve. Menili so, da je to najugodnejši kraj za koncentriranje umetnin iz vojnega območja. Komisarju Colasantiju in konservatorju Fogolariju so za njune potrebe potrdili pomoč Moschetti in njegovih sodelavcev.²⁹ Sledil je hiter vojaški pregled krajev med Piavo in Tagliamentom. Fogolariju, Ojetiju in Moschetti so pomagali številni konservatorji (iz Umbrie, Piemonta, Lazia in Firenz) ter osebe različnih galerij, muzejev, knjižnic in arhivov. Vsem pa je bila skupna zagnanost za delo in občutek za dolžnost.³⁰

"Negli uni e negli altri del resto, in quelli venuti di fuori e in quelli nostri, era l'identica febbre di lavoro, l'identica volonta di riuscire ad ogni costo nell'intento, l'identico senso del dovere, l'identica incuranza di pericolo e di stanchezza."³¹

Zbrane umetnine so vozili v osrednji prostor Mestnega muzeja v Padovi.

Colasanti je pospešil izločevanje vrednejših umetnin, ki sprva niso bile zaupane Zavodu³² in skupaj s konservatorji in z odobritvijo Vrhovnega poveljstva skrbel za njihovo hitro evakuacijo.

Moschetti je pomagal kustos milanske akademije lepe umetnosti Giuseppe Azzimonti. Slednji je bil zadolžen, da zbere vse predmete, ki še niso bili pripravljani za evakuacijo, v muzeju v Bellunu. Medtem ko je v muzeju v Padovi potekala glavna akcija reševanja, so v Benetkah poskrbeli za pošiljko vseh že zbranih umetnin in jo odposlali v Cremono in nato v Piso. Posamezni konservatorji so skušali tudi sami prispevati k ohranitvi dediščine in kar nekaj umetnin shra-

nili na svojih domovih. Iz Caorle je konservator Max Ongaro odnesel na varno dragocenosti iz 10. in 16. stoletja. Iz Trevisa so Ojetti, Fogolari in Colasanti rešili nekaj slik in kipov. V Padovi je ing. Berteza, konservator za spomenike iz Piemonta, pobral vrednejše stvari. V Vicenzi in Veroni je prevzel vodstvo pri akciji reševanja dediščine Ettore Modigliani - konservator Lombardije. Pomagali pa so mu tudi lokalni inšpektorji Luigi Ongaro, Filippo Nereo Vignola in konservator za spomenike v Veroni markiz Da Lisca.³³

Ko se je fronta na Piavi ponovno utrdila, se je reševanje umetnin nadaljevalo mirnejše in tehtnejše. Če pomislimo, da so od prvega dne vojne avstrijska letala napadala Benetke in od takrat z bolj ali manj kratkimi presledki nadaljevala z neprestanimi nočnimi napadi na Benetke, Padovo, Treviso, Vicenza, Verona in Čedad, na mesta, ki so imela v Venetu največ dragocenih umetnin, je jasno, da vseh ni bilo moč dovolj zavarovati in jih obvarovati.³⁴ Od 9. do 11. avgusta 1916, takoj po italijanskem zavzetju Gorice, so avstroogrska letala napadala Benetke s parolo: "Gorizia perduta Venezia distrutta".³⁵ Zaradi kobariškega umika je Avstro-Ogrska vzstopila na italijanska tla in postavila fronto na Piavi. Takrat so postali tudi vpadi na italijanska tla pogostejši in močnejši. Pogosteje napadena mesta so bila Padova, Treviso in Benetke, Treviso predvsem zaradi svoje bližine glavnih letaliških oporišč. Nanj so vrgli več kot 1500 bomb. Na Padovo pa je padlo v vsej vojni več kot 900 bomb.³⁶

"Ne tutte le opere sottratte alla tempesta di guerra ebbero sorte felice; quantunque a onor del vero, sia già cosa mirabile che fra tante e tante migliaia di dipinti, di statue, di oreficerie, di stoffe, di libri, di oggetti patriottici, raccolti e imballati alla rinfusa e accatastati nelle sale e nei magazzini di Roma, di Firenze, di Pisa, di Lucca, solo pochissimi, quattro o cinque appena, non siano più tornati al loro posto e pochissimi pure abbiano subito guasti, quasi tutti facilmente poi riparati."³⁷

Italijanski strokovnjaki so obiskali, popisali in evakuirali tudi dediščino iz slovenskih krajev, in sicer največ v Gorici, ki je bila kot kulturno in administrativno središče najbogatejše mesto. Ogljedali so si Kostanjevico

28 Andrea Moschetti (1865 - 1943) je bil italijanski umetnostnizgodovinar. Od leta 1899 je bil direktor muzeja v Padovi in profesor um. zg. na univerzi v Padovi. Zaposlen je bil tudi kot kustos beneških galerij in je avtor že citiranega dela - glej op. 7

29 Moschetti, I., s. 35 / Moschetti je sodeloval že v prvi odpravi vrednejših umetnin prvi dan vojne in pri drugi ekspediciji umetnin iz Mestne knjižnice (Bibliotece civica) in starega mestnega arhiva (Archivi civici antichi). 668 zabojev so odpeljali v Firenze, del v Lucco, Piso in Bologno.

30 Moschetti, I., s. 36

31 Ibidem

32 Nekatere umetnine so bile namreč namesto vladnim zaupane nevladnim ljudem.

33 Moschetti, I., s. 40 - 44

34 Ibidem, s. 47

35 Moschetti, I., s. 57

36 Ibidem, I., s. 68

37 Ibidem, s. 90

pri Gorici³⁸, Cerovo, Šempeter, Vrtojbo, Bilje, Miren, Ročinj, Brestovico, Vojščico, Temnico, Kostanjevico na Krasu, Opatje selo, Ozeljan, Črniče, Štanjel, Komen, Rihenberk (Branik), Dornberk, Prvačino, Gradišče, Vogrsko, Solkan, Kromberk, Sveto goro, Trnovo, Grgar, Banjšice, Kanal, Avče, Most na Soči, Tolmin, Volče, Ročinj, Levpo, Prilesje pri Plavah, Deskle, Plave, kraje nad Anhovim, Kojško, Svino, Kobarid, Dreznico, Volarje in Bovec.³⁹

"Di circa 500 citta, paesi o villaggi e frazioni da me visitati sulle tre fronti, 330 ne ho trovati colpiti, piu o meno gravemente, nel loro patrimonio d'arte, cosi da meritare che io mi vi indugiassi a raccogliere notizie, per quanto possibile, precise e ad eseguire fotografie di danni non ancora tutti cancellati. E se in molti di essi non meritava attenzione che la chiesa parrocchiale o curaziale, in altri pur molti a questa si aggiungevano altre belle chiese minori, o cappelle, o palazzi pubblici, o privati, o ville, o fontane. Nell'insieme il numero degli edifici distrutti o danneggiati in se stessi o depauperati in tutto o in parte di suppellettili artistiche raggiunse circa due volte e mezza il numero dei paesi, superando i 700. Impossibile e poi dire nemmeno approssimativamente a quante ascendano, nel loro insieme, le singole opere d'arte, nel senso ampio della parola, infrante, incendiate, deturpate, delapidate, scomparse, mutilate. In ben pochi casi abbiamo potuto trovare un inventario esatto di quanto esisteva avanti guerra;..."⁴⁰

Popisali so škodo na vrednejših objektih, cerkvah, vilah, gradovih in še prisotno notranjo opremo.

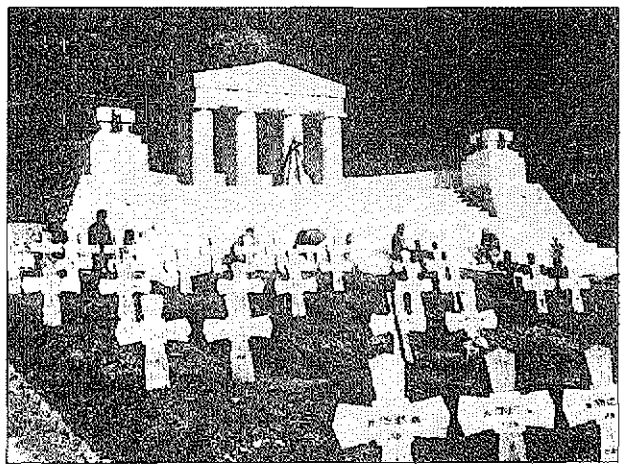
Avstrijski strokovnjaki so v reviji Mitteilungen der k. k. Zentral - Kommission für Denkmalpflege tudi po italijanskem zavzetju poročali o dediščini v Gorici, Trstu in Kopru. Iz Primorja pa je največ poročil iz Istre - Rovinja, Poreča, Pule.⁴¹

Leta 1918 ponovno sledimo poročilom o delu v Gradiški, Ločniku, Tržiču, Podgori, Gorici, Ogleju pa tudi v Avčah in Kanalu.⁴² O delovanju avstrijske oziroma nemške spomeniške službe po prebitju fronte lahko izluščimo iz nekaterih dokumentov, ki se nahajajo v Arhivu Republike Slovenije.⁴³

Kljub vojni izvedeni konservatorski posegi na nepremični kulturni dediščini in prizadevanja za ohranitev premične dediščine.

Že Avstrija je vso svojo skrb za kulturno dediščino na Primorskem usmerila v Oglej (Aquileia). Ta je do vojne predstavljal zgodovinski in umetnostni center. Prva skrb je bila namenjena baziliki in arheološkemu muzeju. V tem prispevku pa se bom osredotočila na Gorico in slovenske kraje. Ministrstvo za javno izobrazbo je spremljalo dela v oglejski baziliki in muzeju ter evidentiranje dediščine v Gradežu (Grado), San Martinu di Terzo, Crangliu, Cavenzanu in v vili Vicentina. Izdelali so 350 negativov, od katerih so po eno kopijo poslali v arhiv muzeja in eno v arhiv Vrhovnega poveljstva.⁴⁴

Ko so prve bombe padle v bližino katedrale v Tržiču, so Italijani prenesli vse najdragocenejše predmete na varno. Dokler je pretiła nevarnost, so bili predmeti v glavnem na začasnih lokacijah. Samo nekaj umetniških in zgodovinskih spomenikov tega mesta je ostalo nedotaknjenih. Znano je, da je nadvojvoda Francesco Ferdinando iz stolnice že leta 1912 odnesel na Dunaj lep lesen kip sv. Mihaela.⁴⁵

Štanjel, vojaško pokopališče padlih v 1. svetovni vojni. Zaključna dela na pokopališču leta 1917 - dokumentacija ZVNKD Gorica (preslikava).

38 "Avvenuta l'occupazione di Gorizia da parte dell'esercito italiano, Ugo Ojetti - incaricato dal Comando supremo di inventariare opere d'arte, biblioteche, quadre pubbliche e private e di porle in luogo sicuro - saliva alla Castagnavizza per rilevare i danni riportati dal convento e dalla tomba dei Borboni." - glej Luigi Bader, Le vicende delle tombe dei reali di Francia alla Castagnavizza, Studi Goriziani 43 - 44, 1976, s. 7 - 27 (cit. s. 12)

39 Moschetti, IV., Venezia 1931, s. 3 - 168

40 Ibidem, s. 145

41 Mitteilungen, XV., Wien 1916/1917, št. 3/4, s. 72 - 73; št. 5/6, s. 111 - 115 in št. 9/12, s. 229 - 230

42 Mitteilungen, XVI., Wien 1918, s. 39 - 41 in s. 98 - 101

43 Arhiv Slovenije (AS), fond - Deželni konservatorski urad za Primorsko, f. l.

44 Relazione, I., s. 106 - 107

45 Relazione, I., s. 109 - 110

Nekateri italijanski strokovnjaki so menili, da so v vzhodni Furlaniji kot v drugih italijanskih delih, ki so bili pod Avstrijo, le-ti vpeljali povsod enak stil - "bolj nabuhel in prisiljen (izlepotičen)" slog, kot je bil pravzaprav prisoten v Avstriji. Menili so, da se vse od Tržiča (Monfalcona) do Gorice, od Gradiške do Kojskega, od Krmina (Cormons) do Sovodenj (Savogna), od Campolonga do Mariana, od Ville Vicentina do Sv. Petra na Soči (San Pietro dell'Isonzo) ter od Števerjana (San Florian) do Ločnika, lahko dobi enake oltarje.⁴⁶ V teh ugotovitvah se očitno izraža sovražno razpoloženje do nasprotnika, tako so tudi nasprotnikove umetnine dobile negativen priznak.

Na severni črti Komons - Gorica, so bile vile, cerkve in hiše revnejše in brez večjih umetnostnih kvalitét. Iz poročil je razvidno, da so italijanski strokovnjaki obiskali tudi Brda, grad Dobrovo. O Coroninijevi vili v Kojskem so zapisali, da ima pet velikih in nedotaknjenih sivih granitnih stebrov egiptovskega izvora. O gradu Vipolže so zapisali, da je bil ruševina že pred vojno, vila Formentini v Števerjanu pa je bila uničena z avstrijskimi zadetki. Poročali so, da so cerkve zidane v slovanskem slogu s kmečkim privdihom, da pa se dobi kar nekaj dobrih rezbarij v lesu, ki kaže na tirolsko navezavo. Iz cerkve nad Kojskim je bil v Firenze odnešen oltar na restavriranje, in sicer na račun Vrhovnega poveljstva.⁴⁷

Po ogledu Gorice so menili, da sicer lepo in premožno mesto, ni bogato s staro in srednjeveško umetnostjo. Avstrijci so prenesli v notranjost vrednejše predmete iz "zakladnice Ogleja", ki je prišla v Gorico leta 1753, in sicer več kot 500 pergamentov in najvrednejše novce Pokrajinskega muzeja (Museo provinciale), knjižnico in rokopise semenišča ter veliko zvezkov in knjig iz Mestne knjižnice (Biblioteca civica). Svoje premoženje so v Avstrijo reševale tudi mnoge družine, kot npr. Lanthieri, Ritter in Thurn - Valsassina. Številne opuščene hiše so nato oropali še avstrijski vojaki. Po italijanskem zavzetju mesta so karabinjerje takoj razporedili na stražo najpomembnejših objektov - javnih ali privatnih. Druge umetniške premičnine so bile zavarovane na licu mesta v zabojih. Knjige, slike, novce ipd. iz Pokrajinskega muzeja so odstranili na varno v kletne prostore palače Attems. Najpomembnejše pohištvo Mestnega muzeja (Museo civico) so našli že zaklenjeno v šestih zabojih in vse so odpeljali na varno. Knjige iz Mestne knjižnice, državne knjižnice (Biblioteca di stato) in majhne nadškofijske knjižnice so bile spravljene v solidno suhih kletih. Knjižnico samostana

v Kostanjevici so patri skrili v sodih v vlažni kleti in jih prepeljali v kripto bližnje cerkve. Zemljiška knjiga ("L'Archivio tavolare") in sodniški arhiv ("L'Archivio del Giudizio") sta bila nameščena v podzemlju ruševin palače dei Tribunali. V palačo Strassoldo, vilo Coronini v Gorizi, vilo Boos-Waldeck in v drugo vilo Coronini v San Pietru so prenesli slike, tisk in pohištvo ter najdragocenejše dokumente. Iz cerkve sv. Roka so odstranili veliko sliko z glavnega oltarja in kos platna. Zbirali so karte in tisk po vseh hišah, za katere so vedeli oziroma sumili, da v njih obstajajo knjižnice in zbirke. V vili Attems v Podgori, v gradu Bianchi v Rubbiji, v vili Tosi v Sovodnjah je bilo vse uničeno, v cerkvah v Podgori, Pevmi, Štandrežu in Sovodnjah pa ni bilo najdeno nič novega.⁴⁸

Od 24. maja do 4. junija 1916 so zbirali slike iz različnih krajev v sodelovanju s kraljevim nadzornikom galerij Veneta (R. Soprintendente Gallerie del Veneto). Slike so v zabojih uskladiščili v mestnem muzeju Vicenze. V Vicenzo je bil prenešen tudi pomemben arhiv družine Colleoni. Od tod so nato čez Apenine prepeljali šest velikih zabojev najkvalitetnejših zbirk, ki sta jih vodstvo Osrednjega urada za lepe umetnosti in vodstvo Mestnega muzeja pripravila že leta 1915. Poskrbeli so za pravilno embalažo in za ostale zbirke slik in najbogatejši del knjižnice. Temu delu sta pripomogla tudi škof in župan Vicenze. Iz Mestnega muzeja, občine in cerkva v Bassanu so odpeljali slike, kipe, tisk, knjige in rokopise, skratka vse, kar je bilo vrednega. Vsi transporti so potekali pod maksimalnim nadzorom Vodstva za transport pri osrednjem organu za nadzor ("Direzione Trasporti dell'Intendenza Generale") in v spremstvu vojske. Od Gorice do Alp, od Tržiča do Condine so bili zbrani sezname vrednejših predmetov, ki so ostali na tem ozemlju, in kaj so evakuirali iz nevarnih območij. Evidentirali so vse, kar je bilo dano na varno iz krajev, ki so bili najbolj izpostavljeni topniškemu napadu in vse, kar je bilo mogoče odpeljati. Za vso dediščino, ki je bila evakuirana, so predstavniki občin izdali potrdilo ali pa predloge in priporočila za uspešno rešitev dediščine.⁴⁹

Od januarja do oktobra leta 1917 se je nadaljeval prenos javnih in privatnih zbirk slik in knjig, ki so bile še prisotne v Gorici, spravljene v kletih in pritličjih. Čez Apenine so odpeljali 30.000 zvezkov iz goriških knjižnic in Pokrajinskega arhiva, novce in nekaj vrednejših slik. Vse vrednejše slike in tisk iz vile Coronini v San Pietru so bile zbrane v mestni občini (Municipio di Gorizia). Slike in nekaj kart iz Mestnega muzeja pa so

46 Ibidem, s. 110 - 111

47 Ibidem, s. 111 - 112

48 Relazione, I., s. 112 - 113

49 Ibidem, s. 116 - 117

shranili pri Comandu del Presidio.⁵⁰ Pomembna zbirka geografskih kart Mestnega muzeja je bila zaupana v hrambo Vojaškemu geografskemu institutu v Firenzah (Istituto Geografico Militare di Firenze). Potrdila o 1049 arhivskih pergamentih, 1486 zlatih in srebrnih novcih in antičnega nakita ter drugih vrednejših predmetov iz omenjenega muzeja pa priča, da so bili prepeljani na Dunaj pred italijansko zasedbo. Kopije so bile poslane na Ministrstvo za zunanje zadeve, Ministrstvo za notranje zadeve in Ministrstvo za javno izobrazbo. Privatne knjižnice in arhivi (Coronini, Strassoldo, Thurn, Valsasaina, Teuffenbach in Lanthieri) so bili na varnem že leta 1916. Kar je ostalo preko Soče in kar je bilo odpeljano preko Apeninov, pa so inventarizirali tudi zato, ker so bila imetja teh družin zaplenjena.⁵¹

Bogato knjižnico iz samostana Jezusove družbe (Casa della Compagnia di Gesù) v deželi Veneto so odpeljali s šestdesetimi avtomobili v Čedad in jo predali semenišču za zunanje misijone (Seminario delle Missioni Es-

ere) iste družbe. V Gorici je bila kapucinska knjigarna zaprta v 166 zabojih in s soglasjem škofa v Vidmu predana v tamkajšnji kapucinski samostan. 19. oktobra so z desetimi avtomobili odpeljali v nadškofovsko palačo v Videm večji del knjižnice samostana v Kostanjevici, ki je bil med avgustom in septembrom skoraj posem uničen. Potrebno je bilo poskrbeti za tisto, kar je ostalo v nadškofijski palači in kar je bilo od 9. avgusta 1916 zaupano razstresenemu varstvu nekaterih duhovikov. Mnogo premičnin ni imelo večje bogočastne vrednosti in, zbrane po kleteh pred italijansko zasedbo in po njej, so bile nakopičene brez inventarja. Kar je ostalo še vrednega v zapuščenem škofijskem arhivu in knjigarni, ki sta vsekakor imela zgodovinsko in kulturno vrednost, so napolnili v več kot 200 zabojev in jih zaupali škofu v Vidmu. V dveh zabojih so prepeljali tudi skulpture iz cerkve sv. Lovrenca v Fiumicellu v Vidmu v palačo Torriani.⁵²

Zatočin, Javorca - spominska cerkva sv. Duha. Gradnja cerkvice leta 1916 - dokumentacija ZVNKD Gorica (preslikava).

50 Del zbirke Mestnega muzeja so 9. avgusta 1916 našli že v zabojih, pripravljeno za evakuacijo in jo nato odpeljali v skladišče v Firenze. Relazione, II. 31. ottobre 1917, s. 69

51 Ibidem

52 Relazione, II., s. 70

Kljub vojni so izvedli nekaj arheoloških izkopavanj. Tako so avgusta na izkopavanjih, ki jih je izvajal R. Marina za vojaške namene, na otoku Gorgo med Belvederom in Gradežem, odkrili anfore s pečati in spisi. Najpomembnejše so prenesli v muzej v Oglej, ostale so inventarizirali in jih prenesli v Gradež na sedež občine.⁵³

Od decembra 1916 do aprila 1917 so pri evakuaciji dediščine nudili vso pomoč v delovni sili, materialu in s prevoznimi sredstvi tako Zavoda za galerije in umetnine dežel Veneta in Lombardije kot Centralni inšpektorat za arhive.⁵⁴

Izkušnje s težavami, s katerimi so se srečali maja in junija 1916 pri prevažanju umetnin, zlasti iz bližine ofenzive in iz visokogorja, so prispevale k angažiranju Ministrstva za javno izobrazbo pri evakuaciji številnih umetnin, ki so krasile cerkve, muzeje in palače ob meji. Z deli so pričeli funkcionarji spomeniškega varstva, Zavoda za galerije in umetnine, Zavoda za arheološka izkopavanja Veneta in Lombardije ter Generalni inšpektor za državne arhive. Različna mobilna in teritorialna poveljstva so na željo Generalnega sekretariata poskrbela, za vojaški nadzor in vso potrebno pomoč, da so umetnine odstranili iz vojnega območja iz Latisane, Marano Lagunare, San Giorgio di Nogaro, Palmanove, Codroipa, San Vita al Tagliamento, Pordenona, Čedad, Vidma, Spilimberga, San Daniela, Tricesima, Tarcenta, Gemone Venzone, Kluz (Chiusaforte), Moggia, Tolmezza in vse prepeljali v Rim. Slike, skulpture, zlatarske izdelke in mašna oblačila iz različnih krajev, so zbrano v zabojih deponirali v Mestni muzej Vicenze. Ko so se umikali iz pokrajin Verona in Brescia skupaj z umetninami iz Valteulina in Val Camonica so le-te deponirali v Rimu. Del zbirke iz Mestnega muzeja v Padovi in velikega Občinskega arhiva so spravili v Rim in del v Lucco.⁵⁵

Umetnine so dobile svoj prostor v različnih krajih, ker so menili, da bi množična evakuacija tako številnega zaklada lahko vznemirila prebivalstvo, zato je bil aprila 1917 ukaz odlog. Takšni previdnosti se je zahvaliti, da je italijanska vojska, v trenutku, ko se je morala umakniti do Tagliamenta in potem na Piavo, lahko s tega ozemlja odstranila najvrednejše umetnine in najpomembnejše arhivske dokumente. To seveda niso bili vsi najkakovostnejši predmeti, in kar je ostalo, so skušali zbrati za transport v nekaj urah.

Med 29. oktobrom in 27. novembrom 1917 so uspeli

umakniti še nekaj umetnin in poskrbeti za transport zlatarskih izdelkov iz Čedad, za podobe in različne predmete iz Vidma, tkanine iz 18. stoletja in Zuccarellija iz Gorice ter za skoraj sistematično odstranitev umetnin s področja ob Tagliamentu in Piavi. Po učinkovitem reševanju s tega področja je bilo nujno poskrbeti za odstranitev umetnin s celotnega preostalega ozemlja Veneta.⁵⁶

V Trevisu so konec pomladi 1917 poskrbeli za najpomembnejše slike iz katedrale Sv. Nikolaja, Sv. Lovrenca in zbirke slik ter stare dokumente iz Notariškega arhiva (Archivio notarile). Novembra so z vojaškim spremstvom z dvema vagonoma iz Trevisa odpeljali vrsto umetnin in dokumentov v Rim.⁵⁷ V Padovi so po ponovnem izboru predvideli umik slik in vrednejših predmetov iz cerkva in palač.⁵⁸ V prvi polovici decembra 1917 so bili vsi zakladi na varnem. Zbrani material je bil predvsem napoten v Rim in le del v druga mesta čez Apenine, in sicer v Lucco in Piso. Vsa dela so potekala v popolnem soglasju med generalnim sekretariatom in Ministrstvi za javno izobrazbo, za pomilostitev, pravosodje in bogočastje. Po posvetu z glavnim direktorjem Zavoda za starine in lepe umetnosti je sodeloval še generalni inšpektor državnih arhivov. Po evakuaciji najkvalitetnejše dediščine je ostala skrb za dediščino na terenu in skrb za obnovo posledic vojskovanja. Padla je odločitev ponovnega preverjanja na terenu. V vseh stavbah, ki so predstavljale umetniško vrednost v pokrajinah blizu bojne linije, so nadaljevali s preiskavo in skrbeli, da so s primernimi uredbami skušali obvarovati stvari, ki jih ni bilo moč odpeljati. Obiskali so vse vile in izdelali inventarje. Državne ustanove za varstvo spomenikov v Trevisu, Padovi, Benetkah in drugih mestih Veneta so opravljale svoje poslanstvo že od konca leta 1915 in si tako pridobile izkušnje, kar jim je bilo v pomoč pri obnovi po vojni. Poskrbele so tudi za nova dela, ki so jih nadaljevale s svojim znanjem in pomočjo vojske pod tehničnim nadzorom funkcionarjev beneškega zavoda za spomeniško varstvo. Delavcem Generalnega urada za starine in lepe umetnosti je bila dovoljena vsa pomoč, ki so jo zahtevali, polovica prevoza in ljudi za ogled in dela pri zaščiti krajev in predmetov, pomembnih za umetnost in zgodovino. Da bi se izognili in zavarovali pred bombnimi napadi, so v januarju sestavili seznam objektov največje zgodovinske in umetnostne vrednosti med Piavo in Sočo.⁵⁹

53 Relazione, II., s. 71

54 Ibidem, s. 72

55 Relazione, III., 31. ottobre 1918, s. 49

56 Relazione, III., s. 50 - 51

57 Ibidem, s. 52

58 Ibidem

59 Ibidem, s. 56 - 57

Poskrbeli so za številne premičnine, zlasti za material v knjižnicah, muzejih in arhivih. Ko natančneje pregledujemo arhivske posnetke porušenih mest, zlasti Gorice, lahko šele dojamemo, kako zares enkratno delo je bilo storjeno med vojno, ko so vse vrednejše premičnine odstranili iz vojnega območja.

V korespondenci⁶⁰ večkrat omenjenega Uga Ojettija je opaziti, da v svojih pismih govori zlasti o dediščini kot dediščini vojaškega nasprotnika svoje države, in če že omeni domačine kot ustvarjalce, jih šteje kot ustvarjalce iz "terra miserabile". Glede na to, da je veliko časa prebil tudi v Gorici in bližnjih krajih, izhaja njegov odnos do kulturnih dobrin iz lastnega prepričanja, da gre tod za italijansko oziroma italijansko tradicionalno kulturo, kar pa so ustvarili Avstrijci, je po njegovem vse enako, vse narejeno po istem vzorcu. Kljub vsemu ne oporeka pomembnemu delu, ki so ga Avstrijci opravili v Ogleju na arheološkem področju, pri arheoloških izkopavanjih, čeprav nesistematičnih kot pravi, pa vendar korektnih, z vrisovanjem lokacij na karte in natančnim evidentiranjem najdb.

Zlasti za spomeniško službo bi bilo koristno pridobiti dokumentacijo, ki je bila ustvarjena po ogledih v naših

obmejnih krajih, saj je že v knjigi Andrea Moschettija kar nekaj posnetkov stanja naših cerkva, kjer lahko prepoznamo freske, ki so žal že izgubljene. V Gorškem državnem arhivu, kjer sicer hranijo arhiv Sekretariata za civilne zadeve - fond Commissariato civile per il distretto di Gradisca, manjka gradivo oddelka za kulturo dediščino. Prav tako je tudi v tržaškem državnem arhivu fond Commisariato generale civile per la Venezia Giulia s tovrstno dokumentacijo zelo skop. V knjižnici Biblioteca Statale Isontina Gorizia se nahajata uradni publikaciji *La gestione dei servizi civili. Relazione*. in *La gestione dei servizi civili. Documenti*, ki sem ju uporabila pri izdelavi te naloge.

V bodoče bi kazalo vsekakor pregledati gradivo v centralnem državnem arhivu v Rimu. Že iz Vodnika po arhivskem gradivu za zgodovino Slovencev in drugih narodov nekdanje Jugoslavije (Ljubljana 1992) je razvidno, da se v fondu Ministrstva za javno izobrazbo nahaja tudi gradivo o ohranjanju spomenikov, o muzejih in galerijah. Skratka, dela za zgodovinarja je na tem področju še veliko.

RIASSUNTO

Il presente contributo sull'atteggiamento italiano nei confronti del patrimonio culturale durante la prima guerra mondiale costituisce solo una parte di una ricerca tuttora in corso su questo argomento. Un lavoro che si basa su pubblicazioni ufficiali riguardanti l'attività del Segretariato generale italiano alle questioni civili e la temporanea creazione dei servizi civili, su materiali d'archivio provenienti dagli Archivi di Stato di Gorizia e Trieste e dall'Archivio della Repubblica di Slovenia e sulla pubblicistica a disposizione. Fine della ricerca è quello di illustrare l'atteggiamento assunto nei confronti del patrimonio culturale durante gli scontri armati, concretamente nel corso della prima guerra mondiale, e soprattutto il ritrovamento della ricca documentazione fotografica e dell'evidenza di tutti i monumenti, compresi quelli della zona di confine slovena, elaborata alla vigilia, durante e immediatamente dopo il primo conflitto mondiale. La prima preoccupazione di coloro che furono incaricati di tutelare il patrimonio culturale fu quella di proteggere preventivamente i monumenti immobili con sacchi di sabbia e di asportare dalla cosiddetta "zona di guerra" tutti i beni mobili di qualche valore artistico, i materiali d'archivio ed i numerosi volumi delle biblioteche. Sia gli austriaci che gli italiani asportarono la maggior parte del patrimonio mobile, i primi a Vienna, i secondi a Padova, Roma, Lucca e Pisa.

60 Glej Ugo Ojetti, *Lettere alla moglie 1915 - 1919*, Sansoni - Firenze 1964 in Ugo Ojetti, *Cose viste*, I. in II., Milano 1925

VIRI

Archivio di stato Gorizia

fond: Commissariato Civile per il distretto di Gradisca, fsc. 1, 2, 3

Archivio di Stato Trieste

fond: Commissariato Generale Civile per la Venezia Giulia, fsc. 55, 99, 114, 130

Arhiv Republike Slovenije

fond: Deželni konservatorski urad za Primorje, fsc. 1

Publikacije:

-La Gestione dei servizi civili. Relazione (4 snopiči) in La gestione dei servizi civili. Documenti (22 snopičev)
-Mitteilungen der k.k. Zentral - Kommission für Denkmalpflege, XV. Wien 1916/17 in XVI., Wien 1918

LITERATURA

Luigi Bader, Le vicende delle tombe dei reali di Francia alla Castagnavizza, Studi Goriziani, 43/44, 1976, s. 7 - 27

Alfredo Barbacci, Il restauro dei monumenti in Italia, 10. Tutela dei monumenti e delle bellezze naturali, Rim 1956, s. 251 - 263

Franjo Baš, Organizacija spomeniškega varstva v slovenski preteklosti, Varstvo spomenikov (VS), V. Ljubljana 1953-54, s. 13 - 38

Eugenio Buccioli, Il Veneto nell'obiettivo austro-ungarico. L'occupazione del 1917 - 18 nelle foto dell'Archivio di guerra di Vienna, Treviso 1992

John Mark Cornwall, The Undermining of Austria - Hungary. The allied propaganda campaign of 1918

against the Austro-Hungarian army on the Italian front, The school of History, The University of Leeds, oktober 1987

Ivan Komelj, Varstvo etnoloških spomenikov v luči razvoja spomeniškovarstvene zakonodaje in ideologije varstva, VS, XXVI. Ljubljana 1984, s. 39 - 46

Ivan Komelj, Varstvo kulturnih dobrin v vojni, VS XXIII, Ljubljana 1981, s. 9 - 24

Guido Manzini, Diario di un olocausto e di una tomba sul Calvario di Gorizia, Studi Goriziani, Vol. XXXII, 1962, str. 83 - 99

Jakob Medved, Zemljevid z italijanskimi in slovenskimi krajevnimi imeni v Furlaniji, Julijski krajini in Benečiji, Lj. 1974

Andrea Moschetti, I danni ai monumenti e alle opere delle Venezia nella guerra mondiale 1915 - 1918, Venezia 1928 - 1931

Emilio Mulitsch, Biblioteche e tesori d'arte goriziani nella guerra 1915 - 1918, Studi Goriziani, vol. XXIII, 1958, str. 71 - 79

Ugo Ojetti, Cose viste, I in II., Milano 1925

Ugo Ojetti, Lettere alla moglie 1915 - 1919, Sansoni - Firenze 1964

Patrimonio architettonico in Tirolo alto Adige e Trentino. Museo d'arte moderna Bolzano (Restauro recenti 22. 9. - 10. 10. 1988)

Sergio Tavano, I monumenti fra Aquileia e Gorizia, 1856 - 1918, Udine - Gorizia 1988

Davorin Vuga, Spomeniškovarstvena preteklost, dokumentacija Zavoda R Slovenije za varstvo naravne in kulturne dediščine, Ljubljana

Marko Vuk, Poročilo o krilnem oltarju v Kojskem iz leta 1916, Goriški letnik 8/ 1981, str. 223 - 227

Maja Žvanut, Nekaj misli o zgodovinskih spomenikih in njihovem varstvu, VS, XXIII, Ljubljana 1981, s. 67 - 70